

FOLOFOLÁ: ‘OKU TOTONU KE LAHI HAKE ‘A E HOLI KI AÍ ‘I HE HOLI KI HE KOULÁ; ‘OKU HU‘AMELIE HAKE IA ‘I HE HONÍ

Sisitā Susan W. Tanner

Palesiteni Lahi ‘o e Kau Finemuí

Faeasaiti Ma‘á e Kakai Lalahi Kei Talavou • 11 ‘o Sepitema, 2005 • ‘Univēsi Pilihihi Tongi

‘Oku ou fakamālō atu ki he kuaea faka‘ofa‘ofa. Na‘e mālie ‘a e hiva, pea na‘á ne fakaafe‘i mai ‘a e Laumālie. Na‘á ku hounga‘ia ‘aupito ‘i he lotu kamata. Na‘á ku fakatokanga‘i foki ‘a e kole makehe ‘a e lotu ke ongo‘i ‘e he tokotaha kotoa pē ‘a e Laumālie ‘i he pooni pea lava ke ue‘i fakalaumālie kitautolu ‘i he ngaahi founga te tau mātu‘aki fiema‘u ai. Ko ‘eku lotu ia. ‘Oku ou hounga‘ia ‘aupito ‘i he faingamālie ‘oku ou ma‘ú ke u fakataha ai mo kimoutolu he pōni. Ka ‘oku ou faka‘amu ‘e lava ke hoko ‘o hangē ko e fakataha‘anga fakalaumālie ne fa‘a fai he taimi fuoloá, ‘o u fakaafe‘i kimoutolu ki hoku lotu falé ‘o tau talanoa vāofi ai ‘o hangē pē ko ha‘aku fai ki ha‘aku fānau totonu ‘i he to‘u ko ia ‘oku mou ‘i ai. Mahalo te u kamata ‘aki pē ha‘aku talanoa ki he‘eku tama fefine ‘oku lolotonga ngāue fakafaipekaú. ‘Ikai ko e me‘a ia ‘oku fai ‘e he ngaahi fa‘ē toko lahi ‘oku ngāue fakafaipekau ‘enau fānau? Ne u talaange kiate ia ‘i ha‘aku tohi ki muí ni mai te u lea he pooni ‘o kau ki he‘eku manako he folofolá. Ko ‘ene talí mai ‘eni:

“‘Oku ou fiefia he teu ke lea e Fine‘eiki ‘o kau ki he ako folofolá! ‘Oku ou ongo‘i ko e taha ‘o e ngaahi founga ne u liliu lahi taha ai ko ‘eku founga ako ‘o e folofolá. ‘Oku ou manako he ako e folofolá he taimi ni. ‘Oku ou fiefia ‘i he taimi kotoa pē ‘oku ou ma‘u ai ha faingamālie ke ako ai iá. ‘Oku ‘ikai ke u lava ke fakamatala‘i, ka ‘oku hangē ‘oku tatau ia mo e lau ‘i he ‘Alamā 32:28, ‘oku faka‘au ke melie ‘a e folofolá. ‘Oku ou manako ai! ‘Oku ou fakakaukau na‘á ku fa‘a sai‘ia he folofolá, ka ko e taimi ni, ‘oku ou manako ai! ‘Oku talamai ‘e hoku hoá ‘okú ne ‘ilo‘i ma‘u pē ‘a e teu ke u kumi ha potufolofolá he ‘oku tala pē ‘e hoku matá ‘a ‘eku fiefiá pea kamata ke u huke e ngaahi pēsí. ‘Oku ou manako ke tali ‘aki e folofolá e ngaahi fehu‘i.”

‘Oku ou faka‘amu ‘oku ma‘u ‘e he‘eku tama fefine ‘i ‘Aositelēlia ha faingamālie ke fanongo ki he pōpoaki ni pea lava ke toe faka‘ai‘ai lahi ange ai ia ‘i he‘ene ako e folofolá. ‘Oku pehē pē ‘a ‘eku faka‘amu ‘e hoko ‘a e folofolá ‘o melie kiate kimoutolu foki ‘o hangē ko ‘ene hoko kiate ia mo aú, he ko e mo‘oni, “‘oku

totonu ke lahi hake ‘a e holi [ki he folofolá]. . . ‘i he koulá . . . pea hu‘amelie lahi hake ia ‘i he honí” (Saame 19:10).

Ko e Melie ‘a e Folofolá

‘Oku mou manatu‘i ‘a Tevia, ‘a e tangata tufa hu‘akau mo hono ngaahi ‘ofefine ‘e toko nimá ‘i he fo‘i faiva hiva ko e *Fiddler on the Roof*, ‘a ē na‘á ne faka‘ānaua peheange mai na‘e koloa‘iá? Ko e hā ha me‘a te mou faka‘amu ke ma‘u kapau ne mou koloa‘ia? Mahalo e tatau pē e ngaahi me‘a ‘e ni‘ihi mo ia na‘á ne faka‘amuá. Na‘á ne faka‘amu ke ne ‘iloa, ‘i ai hono fu‘u fale lahi, ke ‘oua na‘á ne toe ngāue lahi, mo e hā fua. Ka na‘e ‘ikai ko e ngaahi me‘a ‘eni ia na‘á ne faka‘ānaua lahi taha ki ai. ‘E ngali faikehe kiate kitautolu e me‘a ia na‘á ne faka‘ānaua lahi ke ne ma‘ú ‘o kapau ‘e fakafokifā pē kuó ne hoko ‘o koloa‘ia. Manatu‘i na‘á ne hiva ‘o pehē:

“Ka ne u koloa‘ia, te u ma‘u e taimi ‘oku ‘ikai ke u ma‘u Ke u ‘i falelotu ai ‘o lotu

Pea ‘i ai mahalo haku nofo‘anga he holisi faka-hahaké.

Te u talanoa mo e kau tangata potó ki he ngaahi tohi mā‘oni‘oní,

He houa ‘e fitu he ‘aho kotoa pē.

Ko ia e lelei tahá ‘i he ngaahi me‘a hono kotoa.”

(Fakalea ‘e Sheldon Harnick, “If I Were a Rich Man,” *Fiddler on the Roof* [1965].)

Kapau na‘á ke koloa‘ia, te ke fakamoleki ho taimi ‘ataá ki hono ako e “ngaahi tohi mā‘oni‘oní” pe ngaahi folofolá ‘i ha ngaahi houa lahi he ‘aho kotoa? Kapau na‘á ke koloa‘ia, ‘e hoko nai ha‘o ma‘u ha taimi lahi ange ke ke ako fakamātoato ai e folofolá ko e fiefia lahi taha ‘e lava ke ke fakakaukau atu ki ai?

‘Oku lau ‘e he Tui Faka-Siú ko ha tāpuaki melie mo ha faingamālie ma‘ongo‘onga—‘a hono ako ‘o e ngaahi tohi mā‘oni‘oní. Ko hono mo‘oni, ‘i he tala tukufakaholo ‘e ni‘ihi ‘a e kau Siú ‘i he kamata ako ‘e ha ki‘i tamasi‘i ki he tohi Torah, na‘e ‘oange ke ne ‘ahi‘ahi‘i ha me‘i honi koe‘uhí ke ne lava ‘o fakafekau‘aki hono ako ‘o e ngaahi tohi mā‘oni‘oní mo e melié. Na‘e

fakataumu'a 'eni ke ne poupou'i e lau 'i he Ngaahi Sāmé: “Oku hu'amelie lahi ho'o ngaahi folofolá ki hoku ifó! 'Io, 'oku melie lahi 'i he honi ki hoku ngutu!” (Saame 119:103).

'Oku tatau pē 'a hono fakatatau 'e he Saame 19 'a e folofolá ki he koulá mo e honí. 'Oku fiefia e tangata fa'u Sāmé 'i he folofola 'a e 'Eikí, 'i he'ene pehē:

“Ko e fono 'a [e 'Eikí] 'oku haohaoa, 'okú ne liliu 'a e laumālié; ko e faka'ilo 'a [e 'Eikí] 'oku tu'u ma'u, 'okú ne fakapoto'i 'a e valé.

“Ko e ngaahi tu'utu'uni 'a [e 'Eikí] 'oku totonu, 'oku nau fakafiefia'i 'a e lotó: ko e fekau 'a [e 'Eikí] 'oku mā'oni'oni, 'okú ne fakamaama ki he matá.

“Ko e manavahē ki [he 'Eikí] 'oku ma'a, pea tolonga 'o ta'e ngata. Ko e ngaahi fakamaau 'a [e 'Eikí] 'oku mo'oni mo mā'oni'oni kotoa pē.

“Oku totonu ke lahi hake 'a e holi ki aí 'i he holi ki he koulá, 'io, 'i he koula lahi mo lelei: 'oku hu'amelie lahi hake ia 'i he honí mo hono to'i 'o e honí.

“Pea kuo valokia ai foki 'a ho'o tamaio'eiki; pea 'i he tauhi ki aí 'oku lahi hono totongí” (Saame 19:7–11).

Ko e ngaahi lea kotoa ko 'eni 'i he potufolofola ko 'ení—'a e fonó, fakamo'oni, ngaahi tu'utu'uni, ngaahi fekau, manavaheé (pe 'apasiá), mo e ngaahi fakamāú—ko e lea 'uhinga tatau ia ki he folofola 'a e 'Eikí pe ngaahi tohi folofolá. 'Oku totonu “ke lahi hake 'a e holi” ki aí. . . . 'i he koulá, 'io, 'i he koula lahi mo lelei: [pea] hu'amelie ange 'i he honí mo hono to'i 'o e honí.”

Taimi 'e ní'ihí 'oku ou fakakaukau 'oku totonu ke lahi ange 'etau ongo'i tatau mo Tevia mo 'eku tama fefine 'oku ngāue fakafaipekaú. 'Oku melie nai e folofolá kiate kitautolu—'o mahu'inga tatau mo e koulá pea hu'amelie ange 'i he honí? 'Oku tau keinanga ai, fiefia 'i ai, pea tau fa'a fifili ki ai 'o hangē ko e akonaki 'a Nifai? (Vakai, 2 Nifai 4: 15–16). 'Oku tau fakatatau e folofolá kiate kitautolu 'o hangē ko e akonaki 'a Sēkopé? (Vakai, 2 Nifai 6:5) 'Oku tau fekumi 'iate kinautolu ke 'ilo e ngaahi folofola pau 'a e 'Eikí kiate kitautolú, 'o hoko ai 'a e fakaulú, 'omi 'a e potó, fakamāmá, fakahaá, fakafiemālié, mo e fiefiá? 'Oku tau 'ilo'i nai ko e taha kinautolu 'o e ngaahi tāpuaki melie mo lāngi-langi'a taha 'oku tau ma'ú?

Fiekaia ki he Folofolá

Mahalo kapau ne tau fiekaia ange ki he folofolá te nau melie mo toe mahu'inga ange kiate kitautolu.

Na'á ku 'a'ahi ki 'Afilika he ngaahi māhina si'i kuo hili, ki he feitu'u 'oku fa'a fiekaia ai e kāingalotú ki he me'akaí kae toe lahi ange 'a 'enau fiekaia ki he folofola 'a e 'Eikí. Ne u ongo'i ai e mālohi e ngaahi laumālie 'o e kakaí mo e fu'u tui lahi na'a nau ma'ú 'i he ngaahi fonua taki taha 'e fā ne u 'a'ahi ki aí. Na'a nau masiva he ngaahi koloa 'o e māmaní ka na'a nau tu'umālie fakalaumālie. Na'a nau ma'u e ngaahi tala fakafiefia 'o e ongoongolelé—'a e ngaahi mo'oni mahinongofua mo mahu'inga mei he folofolá. Na'a nau ō mo 'enau ngaahi tohi folofola 'a ia kuo lahi 'enau faka'aonga'i ki he fakataha-anga kotoa pē. Na'a nau faiako meiate kinautolu, lau meiate kinautolu, 'ilo'i kinautolu, mo nau 'ofa 'iate kinautolu.

Ko e mo'oni ne 'i ai ha houalotu sākalamēniti 'e taha, na'e lue atu ha talavou ke fai 'ene leá pea ko 'ene folofolá pē na'á ne to'oto'o atú. Na'á ne ma'u ha ngaahi 'ulungāanga tatau mo ia 'oku fa'a ma'u 'e ha kau talavou 'i he taimi 'oku nau lea aí, 'o nau hanga pē ki lalo mo sēlue pe honau va'é, ka na'e ongo mālohi 'ene pōpoakí. Na'á ne akonaki fekau'aki mo e feilaulá, 'o ne kamata 'aki pē e ngaahi potufolofola mei he Fuakava Motu'á 'o kau ki he feilaulau 'aki 'a e totó. Hili ko iá na'á ne hiki lelei mei ai ki he 3 Nifai 'i he Tohi 'a Molomoná 'o ne pehē kuo ngata e ngaahi me'a motu'á 'i he hā'ele mai 'a e Fakamo'uí, he ko e feilaulau 'okú Ne finangalo ke fakahoko he taimi ní ko ha loto mafesi mo e loto fakatomala. Na'e 'ikai te ne hiki 'ene malangá, kae fai 'aki pē 'ene 'ilo ki he tokāteliné. Ko ha sippinga ia 'o e founa 'oku totonu ke tau taki taha faiako 'aki mei he ngaahi folofolá.

Ne u toe fakakaukau pē ki he Saame 19 'i he'ene fekau'aki mo e kāingalotú ni. Ko e fono 'a e 'Eikí ne fakahoko ai honau fakaulú. Na'e ngaohi 'e he fakamo'oni 'a e 'Eikí 'a e kāingalotu mahinongofua mo 'atamai lelei ko 'ení ke nau potó. Na'e maama honau matá pea fiefia honau lotó koe'uhí he na'a nau ma'u e fonó, 'a e fakamo'oni, ngaahi tu'utu'uni, mo e ngaahi fekau 'a e 'Eikí. Na'e 'i ai ha feitu'u ia 'e taha ne u 'a'ahi ki ai na'e lue lalo pē 'a e kakaí 'i ha houa 'e fā ki ha fakataha na'e fakahoko. Na'e 'ikai ha me'alele ke nau 'alu ai, taimi 'e ní'ihí na'e 'ikai hanau sū, pea si'i mo 'enau me'akaí. Ko ha kakai faama kinautolu pea kuo ta'u lahi 'enau la'ala'aá. Ka na'a nau kei keinanga pē he ngaahi folofola 'a e 'Otuá. Na'e "lahi hake 'a e holi ki aí. . . . 'i he koulá, . . . [pea] hu'amelie lahi hake. . . . 'i he honí.”

'I ha toe fonua 'e taha 'i 'Afilika, ne u 'ilo ai ha kakai toko lahi ange ne nau ma'u 'a e holi ke ako'i kiate kinautolu e folofola 'a e 'Eiki. 'I he 'aho ne mau tau atu ai, ne 'ikai lele ha me'alele ia ko e tu'utu'uni e pule-'angá ko e 'ikai ha penisini. Na'e 'ilo fakapapau 'e he palesiteni siteiki ko e toko 700 'o e kaingalotú na'a nau palani ke o ange ki he'emaui faeasaiti he 'ikai ha me'alele ke nau o ange ai. Na'a mau talaange te mau ako'i 'a kinautolu 'e 'alu angé, 'o tatau pē pe 'e toko lahi pe toko si'i. 'I he'emaui hū atu ki he loki ki mu'a pea kamata, ne mau vakai ki ha Kaingalotu 'e toko 300 tupu ne nau tangutu 'apasiasia mo fakalongolongo 'o fanongo ki he ngaahi himi na'e tā he tepí. Ne u ongo'i e laumālié. Ko e mana 'a e a'u ange ha toko 300 kehe lolotonga 'a e fakatahá. Na'a nau fiekaia ki he folofola 'a e 'Eiki. Na'a nau ha'u kotoa mo 'enau ngaahi folofolá pea nau muimui'i e folofolá lolotonga 'emaui ako'i kinautolu mei he ngaahi tohi folofola 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí. Koe'uhí ko 'enau ngaahi sippingá, ne u toki fakatokanga'i ai 'a e fie ma'u e ngaahi me'a ke u fakalei'i. Mahalo ko hotau toko lahi 'oku lahi 'etau tuku hotau lotó ki he ngaahi koloa 'o e māmaní. 'Oku ou fifili ai na'a kuo faka'au 'o tau tukunoa'i pe ta'e tokanga ki hono ako 'o e folofolá mo mo'ui'aki e tokāteliné.

'Oku fakamatala 'a e palōfita ko 'Āmosi 'o e Fuakava Motu'á 'o kau ki ha hongé 'i he fanongo ki he folofolá, pe 'i hono fakalea 'e tahá, ko ha fiekaia fakalaumālie. "Vakai, 'oku hoko 'a e ngaahi 'ahó, 'oku pehē 'e [he 'Eiki] ko e 'Otuá, 'a ia te u fekau 'a e hongé ki he fonuá, kae 'ikai ko e hongé mā, pe ko e fieinu vai, ka ko e fanongo ki he ngaahi folofola 'a e ['Eiki]" (Āmosi 8: 11). Ne u fe'iloaki 'i 'Afilika mo ha Kaingalotu na'e 'ikai ngata pē 'i he'emaui fiekaia ki he maá mo e vaí, ka na'a nau fiekaia ke fanongo ki he ngaahi folofola 'a e 'Eiki. Koe'uhí kuo nau 'ilo 'a e fiekaia fakalaumālié, kuo nau ako ai 'o hangē ko e akonaki 'a Nīfai, 'a e founga ke "[keinanga] 'i he ngaahi folofola 'a Kalaisí; he vakai, 'e fakahā kiate kimoutolu 'e he ngaahi folofola 'a Kalaisí 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku totonu ke mou fai" (2 Nīfai 32:3).

Fakakaukau angé ki he fiekaia fakalaumālie te tau ongo'i kapau na'e 'ikai ha folofola ke tau keinanga ai. Na'e toko lahi 'aupito e kakai he ngaahi ta'u kuo hili na'e 'ikai ha'anau lekooti 'o e fonó. Hangē ko 'eni, fakakaukau ki he fāmili 'o Līhai 'i he'emaui 'uluaki hola ki he maomaonganoá, pe ki he kakai Mūlekí 'a ia "kuo 'ikai ke nau 'omi ha ngaahi tohi mo kinautolu" ('Amenai 1:17), pe ko e ngaahi kuonga 'i he Fuakava Motu'á ne

'ikai ke ma'u 'e he kakai e tohi 'o e fonó pe kuo ngalo ia 'iate kinautolu, 'o hange ko e fie ma'u ke toe ako'i fo'ou 'e 'Ēsela mo Nehemaia e fonó ki he kau Siu ne nau foki hili hono tuku pōpula kinautolu 'i Pāpiloné (vakai, Nehemaia 8:1–3).

Ako 'i Ho'o Kei Talavou ke Ke 'Ofa he Folofolá

Ko e fakatātā 'oku ou manako taha ai mei he Fuakava Motu'á ko Sosaia, 'a e tu'i kei tamasi'i na'e hoko ki he taloní 'i hono ta'u valú. 'Oku fakatātaai mai 'e he talanoá 'a e lelei ki ha talavou ke ne 'ilo 'a e mahu'inga ange 'i he koulá pea hu'amelie ange 'i he honí. Na'e angakovi kotoa e ngaahi tu'i 'i mu'a 'ia Sosaiá mo kinautolu 'i mui ai. Kapau pē na'e 'ikai ke nau ma'u 'a e fonó, na'a nau fili pē kinautolu ke 'oua na'a nau lau mo talangofua ki ai. Ka 'i he lolotonga e pule 'a Sosaiá, na'e ma'u 'e he taula'eiki lahi ko Hilikiá 'a e tohi 'o e fonó ne molé 'i he fale 'o e 'Eiki (vakai, 2 Ngaahi Tu'i 22:8). Na'e lau 'eni kia Sosaia. Na'e ongongofua 'eni ki he loto 'o Sosaiá peá ne fakatomala 'o tangi 'i he 'ao 'o e 'Eiki (vakai, 2 Ngaahi Tu'i 22:9). Hili iá na'a ne tñaki fakataha mai hono kakai ki he temipalé 'o lau e ngaahi leá kiate kinautolu, pea na'a nau fuakava fakataha ke tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá:

"Pea na'e lau 'e ia 'i honau telingá 'a e ngaahi lea kotoa pē 'a e tohi 'o e fuakavá 'a ia kuo 'ilo 'i he fale 'o e ['Eiki].

"Pea na'e tu'u 'a e tu'i [mo hono kakai] 'o ofi ki he pou 'e taha, pea fai 'e ia 'a e fuakava 'i he 'ao 'o [e 'Eiki], ke muimui 'i [he 'Eiki], pea ke tauhi 'ene ngaahi fekau mo 'ene ngaahi fakamo'oni, mo 'ene ngaahi tu'utu'uni 'aki hono lotó kotoa, mo honau laumālié kotoa ke fai 'a e ngaahi lea 'a e fuakavá ni 'a ia kuo tohi 'i he tohi ni. Pea na'e fakamo'oni 'a e kakai kotoa pē ki he fuakavá" (2 Ngaahi Tu'i 23:2–3).

Ko ha toki talanoa fakaloto māfana mo'oni ia. Ne u fa'a fifili ki hono 'uhinga ne hoko ai 'a Sosaia ko ha laumālie loto to'a ke fakaongoongo ki he ngaahi akonaki 'i he tohi 'o e fonó. Ko e hā ne kehe ai 'ene talí mei he ngaahi tu'i 'i mu'a mo 'i mui ai? 'Oku mou feinga nai 'i he to'u 'oku mou 'i ai ke mou mahu'inga-ia 'i he folofolá 'aki ho'omou lau kinautolu, tokanga ki ai, fuakava ke tauhi e ngaahi fekau 'i ai, hili ko iá pea mo'ui 'aki e fuakavá?

Mahalo pē na'e fakamanatu ange 'e he folofolá kia Sosaia ha ngaahi me'a na'a ne 'ilo'i ki mu'a peá ne toki ha'u ki he māmaní, pe ue'i ia ke ne manatu'i ha akonaki na'e 'oange 'i he maama fakalaumālié. Na'e

pehē 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele, 'i ha konifelenisi ma'á e Potungāue Ako 'a e Siaasí 'i BYU 'i he 1991: "Mahalo 'oku fekau'aki e ngaahi mālohi ko ia 'oku nau fakatupu ha fa'ahinga ongó mo e nounou 'etau manatu ki he maama fakalaumālié pe ko hono fakamanatu mai pē hotau ngaahi 'ulungāanga ki mu'á 'a ia ne fuoloa pē hono akonekina aí" (Teaching by the Spirit— "The language of Inspiration, 'i he *Old Testament Symposium Speeches*, 1991 [1991], 1).

Mahalo ko hono 'uhinga ia 'oku tau fa'a mamata ai he folofolá 'i he akonaki ke "manatu, manatu" (Mōsaia 2:41; 'Alamā 37:13; Hilamani 5:9, 12; 14:30). 'Oku 'ikai ngata pē he'etau manatu'i e ngaahi mana mo e ngaahi 'alo'ofa he mo'ui ko 'ení, ka ko e ngaahi akonaki mahinongofua mei he'etau mo'ui he maama fakalaumālié. Na'e akonaki 'a 'Eletā Mekisuele 'o pehē 'e lava ke tau ako ha me'a lahi mei he'etau ako mo fakalaulau-lotó, pea kamata ha'u leva ki he'etau manatú ha ngaahi lēsoni na'a tau ako mei he'etau Tamai Hēvaní.

'I ha 'a'ahi 'a 'Eletā Mekisuele ki ha palesiteni fakamisiona mo hono fāmilí 'i Lūsia, na'á ne nofo hifo 'i ha pongipongi 'e taha 'o talanoa mo e fānau fefine 'e toko nima 'i he fāmilí. Ko e fuofua me'a pē na'á ne fehu'í angé pe ko e hā e potufolofola na'a nau fakalaulau loto ki ai he 'aho ko iá. Na'e 'ohovale e fānau fefiné ni he fehu'í ni. Ka ke fakakaukau angé ki aí. Na'e fakakaukau 'a 'Eletā Mekisuele 'oku mahu'inga e folofolá 'o hangē ko e koulá mo hu'ameli ange 'i he honí kiate kinautolu 'o hangē ko 'ene hoko kiate iá. Kapau te tau fai ki he'ene fokotu'ú 'o fakakaukau ma'u pē ki ha potufolofola, 'e hoko pē e ako folofolá lolotonga 'etau fe'alu'aki he ngaahi vaha'ataimi kalasí, 'i he'etau faka'uli ki ha'atau fa'ahinga me'a 'oku fai, pe fakama'a hotau ngaahi falé. 'E kamata pē 'i he'etau mo'uí he'etau kei sí'í pea hokohoko atu ai pē. 'E kei hokohoko atu ai pē 'etau keinangá, 'o tau faka'ehi'ehi ai mei he honge fakatāutahá mo e fiekaia fakalaumālié. "E tohi [e ngaahi folofola 'a e 'Otuá]. . . . kae 'ikai 'i he ngaahi maka lafalafá, ka 'i he kakano 'o [hotau ngaahi] lotó" (2 Kolinitō 3:3).

Na'a mo e makapuna kei iiki 'o 'Eletā Mekisuelé ne nau 'ilo'i 'ene fakamamafa'i e folofolá. 'Oku 'i ai ha toko lahi 'iate kimoutolu te mou kei manatu'i 'ene pōpoaki faka'osi he konifelenisi lahi na'á ne fakamatala ai ki ha'ane 'a'ahi ki hono makapuná he efiafi 'e taha. Ne 'osi mohe hono ki'i mokopuna ko Lopí. 'I he a'u atu a 'Eletā Mekisuelé, na'e pehē 'e he'ene fa'éé, "E Lopí, ko ho'o kui tangata 'eni ko Nilá." Na'á ne

fanongo ki ha ki'i le'o ongosia mei he loki mohé na'e pehē mai, "Te u 'alu atu nai mo 'eku folofolá?" ('i he Conference Report, Apr. 2004, 48; pe ko e *Ensign*, May 2004, 46). 'Oku totonu ke tau hangē ko Sosaia ko e tu'i kei sí'í mo e mokopuna ko Lopí, 'o tau ako kei sí'í ke tau manako he folofolá, ke tau keinanga 'i ai, pea tau ako mei ai.

'Oku ako foki homa makapuná 'i he tu'unga ko 'eni 'i he'enu mo'uí ke nau manako he folofolá. 'Okú ma fiefia 'i he'enu peheé. Hangē ko 'ení, 'oku saí'ia e ki'i tamasi'i ta'u 3 ko Sosiuá he kau helo 'i he ngaahi talanoá, pea ko 'ene 'osi pē 'a e talanoa taki taha mei he folofolá kuo kaila ia: "Pea ko hai leva e helo 'o e 'aho ko iá? Ko Sísū 'a e heló! Na'e ako 'e Sosiuá ha lēsoni mahu'inga: 'a ia ko Sísū mo'oni pē 'a hotau Fakamo'uí. Pea ko e 'uhinga pē foki ia hono huafá, ko e fakamo'uí. Ko e taimi ní, 'okú ne lotua 'a kinautolu 'oku kau he talanoá 'a ia kuó ne 'ilo ki ai he 'aho ko iá. Na'á ne lotu he taimi 'e taha ke 'oua na'a toe ngoto hifo 'a Pita he tahí, peá ne toe lotu ke 'oua na'a toe melemo e fanga puaká he'enu lele ki he tahí. Na'e 'i ai ha taimi 'e taha na'á ne lotu ke angalelei 'a Leimana mo Lemiuela kia Nifai. Pea na'a mau fanongo foki kiate ia na'á ne lotu ki he tamai 'a Sísuú 'a ia ko e Tamai Hēvaní. Na'e toki ma'ú ni pē 'e Sosiuá 'a 'ene tatau 'o e Tohi 'a Molomoná mei he'ene taki nēsili 'i he Palaimelí. 'Oku 'ikai te ne toe fie ma'u ke laukonga ange 'ene fa'éé mei he tohi laukonga ki he Tohi 'a Molomoná. Na'á ne talaange ki he'ene fa'éé 'okú ne saitaha pē ia he ngaahi lea totonu mei he tohi.

'I he tutuku ko 'eni 'a e akó he fa'ahita'u māfaná, na'e ako kakau ai 'a Tena 'a ia na'á ne ta'u ono pea ko ha mokopuna tangata ia 'e taha. Na'á ne ilifia 'aupito he vai 'i he kamata'angá. 'I he 'aho na'e fie ma'u ke nau puna ai 'iate kinautolu pē 'i he tafa'aki loloto tahá, na'e 'ikai ke lau folofola ai e fāmilí he pongipongi 'o hangē kuo nau anga maheni ki aí. Neongo na'e ilifia 'a Tena, ka na'á ne puna pē ki he vai lolotó. Ka 'i he'ene hake mei he vai, na'á ne fakapapau'i 'oku 'ilo 'e he'ene fa'éé na'e loto mamahi. Na'á ne pehē, "Kapau na'a tau manatu'i ke lau 'etau folofolá he pongipongi ni, he 'ikai ke u fu'u ilifia pehē ke puna ki loto." Na'e ongo'i 'e homa 'ofefiné na'e valoki'i ia ka na'á ne toe fiefia pē foki kuo mahu'inga'ia 'ene ki'i tamasi'i 'i he Laumālié mo e ivi 'oku 'omi 'e he folofolá ki he'ene mo'uí. 'E lava 'e he ako folofolá 'o 'omi kiate kinautolu ha ivi ke tau fehanganagai ai mo e ngaahi faingata'a ko ia 'oku tau fa'a tofanga aí. (vakai, T&F 127:2).

'E Lava 'e he Tokātelinē 'o Liliu 'Etau Ngaahi Mo'uí

Na'e fakahikihiki'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'a Tīmote 'i he'ene ako kei sí'i 'i he'ene mo'uí ke ne 'ilo mo manako ki he folofolá, pea 'i he'ene fai 'ení, na'á ne fakamatala ai ki he ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga 'oku 'omi 'e he folofolá ki he'etau mo'uí:

“Oku talu ho'o kei sí'i, na'á ke 'ilo 'a e ngaahi tohi mā'oni'oní, 'a ia 'oku fa'a fakapoto koe ki he fakamo'uí 'i he tui 'a ia 'oku 'ia Kalaisi Sīsūú.

“Oku foaki mai 'a e Tohitapu kotoa pē 'i he fakamānava 'a e 'Otuá, pea 'oku 'aonga ia ki he akonakí, mo e valokí, mo e fakatonutonú, mo e fakapoto ki he mā'oni'oní:

“Koe'uhí ke haohaoa 'a e tangata 'o e 'Otuá, pea kato hono teuteu ki he ngaahi ngāue lelei kotoa pē” (2 Tīmote 3:15–17).

'Oku ma'u e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga mei hono ako 'o e ngaahi folofola mā'oni'oní. Te nau lava 'o ngaohi kitautolu ke tau “poto pea ma'u 'a e fakamo'uí.” Te nau lava 'o fakatupulaki 'etau tui kia Sīsū Kalaisí mo 'Ene palaní. Te nau lava 'o ako'i kiate kitautolu 'a hotau ngaahi vaivaí mo e fie ma'u ko ia ke tau fakatomalá. 'Oku nau lava ke ako'i mai 'a e tokātelinē.

Kuo tu'o lahi hono lea'aki 'e Palesiteni Poiti K. Peeká 'o pehē: “Ko e tokātelinē mo'oni, 'i he taimi 'oku mahino aí, 'okú ne liliu 'e ia 'a e 'ulungāangá mo e tō'onga mo'uí. 'E vave ange hano fakalelei'i 'o e 'ulungāangá 'aki hono ako'i 'o e ngaahi tokātelinē 'o e ongoongolelei, 'i hano fai ha ako ki he 'ulungāangá ke fakalelei'i 'aki iá” ('i he Conference Report, Apr. 2004, 80; pe *Ensign*, May, 2004, 79). 'Oku lava ke tau ako 'i he folofolá 'a e tokātelinē totonú mei he Tokotaha 'oku mei aí, pea te Ne tokoni'i kitautolu ke tau hoko 'o haohaoa pe kakato, 'o hangē ko e lea 'a Paulá. 'Oku te'eki ai tōmui ke tau kamata keinanga fakamātoato 'i he tokātelinē 'oku 'i he folofolá. Ko hono mo'oni, na'a mo e pooni, ko ha taimi lelei ia ke tau kamata kotoa ai.

Ko ha taimi 'eni 'i ho'omou mo'uí 'oku mou fai ai ha ngaahi fili lalahi mo mahu'inga 'o kau ki he *meimei* me'a kotoa pē—ki he akó, ngaahi ngāue, ngaahi ngāue ma'u'anga mo'uí, ngāue fakafaifekau, ngaahi kungāme'á, faikaume'á, malí, fānaú, ngaahi me'a fakapa'angá, ngaahi tūkunga 'o e mo'uí, faivelenga he ngāue 'i he Siasí, mo e hā fua. Kuó u fakakaukau taimi fuoloa peá u lotu lahi kau ki ha me'a 'e lava ke u lea 'aki 'e 'aonga kiate kimoutolu fakafa'ituitui

lolutonga e ngaahi ta'u ko 'eni 'oku mou fai ai e ngaahi fili mahu'inga. 'Oku mou fie ma'u ha tataki fakafa'ituitui. 'Oku mou fiema'u ha fakahā fakatāutaha te ne tokoni'i kimoutolu 'i he ngaahi tūkunga makehe 'oku mou 'i aí. Na'e akonaki 'a 'Alamā 'o pehē “kuo 'i ai ha fu'u 'aonga 'o e malanga 'aki 'o e folofolá ki he ue'i 'a e kakaí ke fai 'a ia 'oku totonú. . . .kuo lahi ange 'ene ngāue 'i he loto 'o e kakaí 'i he heletā pe ko ha toe me'a kehe. . . .ko ia na'e fakakaukau ai 'e 'Alamā 'oku 'aonga ke nau ngāue 'aki 'a e ivi 'o e folofola 'a e 'Otuá” ('Alamā 31:5). 'Oku ou 'ilo'i peá u fakamo'oni'i te tau taki taha ma'u 'a e fiemālié, fakahinohinó, mo e fakahā fakatāutahá 'i he taimi 'oku tau “ngāue 'aki [ai] 'a e ivi 'o e folofola 'a e 'Otuá”.

'Oku anga fēfē hono ue'i mālohi kitautolu 'e he ako folofolá? 'Oku fakafe'i mai 'e he folofolá 'a e Laumālié. Ko e Laumālié 'okú ne fakafiemālié mo tataki 'a kitautolu. Ko e Laumālié 'okú ne ako'i kitautolu mo fakahā mai e fakakaukau mo e finangalo 'o e 'Eikí. Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

“Oku ou 'ilo ko e taimi 'oku ou ta'e tokanga ai ki hoku vā mo e 'Otuá pea hangē 'oku 'ikai fanongo mai e 'Otuá pea 'ikai ke Ne folofola maí, 'oku ou mama'o 'aupito meiate Ia. Kapau te u fakafemo'uekina'i au ki hono lau 'o e folofolá, 'e toe vāofi ange 'a e vā ko iá pea foki mai mo e fakalaumālié” (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [1982], 135).

'Oku Fai Tāpuekina Kitautolu 'e he Folofolá 'Aki 'a e Fakafiemālie

'I ha fakatātaa'i fakafaiva 'o C.S. Lewis, na'e fai ai 'e he tokotaha na'á ne fakatātaa'i iá ha lea mamafa kau ki he lotú 'a ia 'oku ou pehē 'oku felāve'i lelei ia mo e lau e folofolá. Na'á ne pehē, “Oku ou lotú he 'oku 'ikai pē ke u lava 'o ta'ofi au. 'Oku ou lotú he 'oku 'ikai te u lava ha me'a. 'Oku ou lotú koe'uhí he 'oku ou fie ma'u ke u lotu 'i he taimi kotoa 'oku ou ā mo mohe aí. 'Oku 'ikai liliu 'e he lotú ia e 'Otuá; ka 'okú ne liliu 'e ia au” (William Nicholson, *Shadowlands* [stageplay mo e screenplay, 1994]. 'Oku ou ma'u e ongo tatau pē ki he folofolá. 'Oku ou lau kinautolu koe'uhí “he 'oku ou fie ma'u ke fai ia he taimi kotoa pē.” 'Oku ou 'ilo'i 'eku fie ma'u lahi e ngaahi folofola 'a e 'Otuá ke nau fafanga hoku laumālié mo ako'i kiate au e ngaahi me'a kotoa pē 'oku totonu ke u 'iló. 'Oku nau liliu au.

'E manatu'i 'e homou toko lahi pea saí'ia he talanoa ongo ki he lotó kau ki he ongo tautehina Hōlani ko

Petisī mo Koli teni Pumu na'e tuku pōpula 'i Siamane 'e he kau Nasí he taimi taú, 'a 'ena kumi tokoni mei he Tohitapú 'i Lēvenisipalaki, 'a e pilisone ongoongo kovi ko ia ma'á e hou'eiki fafiné 'i he'ena faingata'a'ia. Na'e fakamatala 'a Koli 'o pehē:

“Na'e hoko 'ema Tohitapú ko e tefito'i me'a ke mau ma'u tokoni mo e 'amanaki lelei mei ai mei he pongi-pongi 'o a'u ki he taimi ke mate ai e māmá, 'i ha fa'ahinga taimi pē na'e 'ikai ke mau fakataha mai ai 'o tali ui. Na'a mau ha'oha'o takai 'i he Tohitapú 'o hangē ko e ha'o takai 'a ha fānau paea 'i ha afi 'oku uló, 'o mau tuku atu homau lotó ke ne ma'u 'a hono māfaná mo hono māmá. Ko e kovi ange e tūkunga mo'ui na'a mau 'i aí, ko e maama ange ia mo mo'oni ange mo toe faka'ofa'ofa ange e maama 'o e folofola 'a e 'Otuá. 'Ko hai te ne fakamāvae 'a kitautolu mei he 'ofa 'a Kalaisi? 'A e mahakí, pe ko e mamahí, pe ko e fakatangá, pe ko e hongé, pe ko e telefuá, pe ko e tu'utāmakí, pe ko e heletaá? . . . 'Ikai, ka 'i he ngaahi me'á ni kotoa pē 'oku tau ikuna noa pē 'iate la na'e 'ofa kiate kitautolú.' ”

“Ne u sio takai holo 'iate kimautilu lolotonga e lau 'e Petisī e Tohitapú, 'o u vakai ki he malama hake 'a e māmá 'i he fofonga kotoa pē” (*The Hiding Place*, [1971], 194–95).

“Na'e fafanga mo tokoni'i e kau fefine ko 'ení 'e he ngaahi folofola 'a e 'Otuá. Na'a nau 'omi 'a e māfana mo e maama. Na'a nau mahu'inga lahi hake kinautolu 'i he koulá, pea hu'amelié ange 'i he honí.

'Oku Tāpuaki'i Kitautolu 'e he Folofolá 'Aki 'a e Fakahā

'Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihí 'oku mālohi fau hono tali 'etau ngaahi lotú 'i he ngaahi kupu'i lea tonu mei he folofolá. 'Oku toe tokoni foki hono lau 'o e folofolá ke tau ongo'i e ngaahi fakakaukau 'oku fakahoko mai 'i he ue'i 'a e Laumālié. 'Oku lahi ange 'a e malava ke tau ma'u 'a e fa'ahinga tokoni peheé 'o kapau te tau lau e folofolá 'i he loto fekumi, loto holi, pea 'i ha'atau kole.

Na'e toutou ma'u fakahā 'a Siosefa Sāmita 'i he'ene lau e folofolá mo fai e ngaahi fehu'i na'e ue'i ia 'e he Laumālié ke ne fakahokó. 'Oku tau 'ilo'i kotoa pē na'e hoko 'a e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā Mai nāunau'ia ko iá tupu mei hono ako e folofolá 'e he tamasi'i ta'u 14 ko 'ení peá ne fakahoko ai ha fehu'i mahu'inga. Na'á ne fie ma'u ke 'ilo pe ko e fē 'a e siasi mo'oni, pea na'á ne tui ki he tala'ofa 'i he tohi Sēmisi 'e tali 'e he 'Eiki e

lotu 'a kinautolu 'oku kole fakamātoato kiate Iá. Na'a mou toe 'ilo'i koā na'e ma'u e vahe 76 'i he fifili 'a Siosefa kau ki he ngaahi tohi 'i he Ongongolelei 'a Sioné 'o kau ki hono fakamo'ui 'o e tangatá? Na'e faka-'atā 'a e 'ilo ko 'ení kiate ia mei he me'a-hā-mai kau ki he ngaahi nāunaú. Ko hono mo'oni, na'e pehē 'e ha tangata Siasi poto 'e taha:

“Oku laka hake he peseti 'e 50 'o e ngaahi fakahā 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá na'e ma'u ia lolotonga e vaha'ataimi na'e ue'i fakalaumālie ai ia ke ne toe liliu e Tohitapú. 'Oku tau ma'u mei he liliu tohi 'a Siosefa Sāmitá ha lēsoni mo'ui fekau'aki mo e founga 'o e ma'u fakahaá; 'i he nofo hifo 'a e Palōfitá 'o lau e folofolá, na'á ne ma'u ai ha ngaahi fakakaukau pea fie'ilo ki he ngaahi me'a lahi pea ha'u kiate ia mo ha ngaahi fehu'i, pea 'i he taimi lahi na'e ma'u heni ha maama mo ha 'ilo lahi ange ki he Kāingalotú 'o fakafou 'i ha ngaahi fakahā” (Robert L. Millet mo Kent P. Jackson, ed., *Studies in Scriptures: Volume One, the Doctrine and Covenants* [1984], 1:139).

Na'e founga tatau pē e ma'u fakahā 'a e kau palōfita kehé. Na'e fakahā e Vahe 138 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá kia Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'i he'ene fifili ki he ngaahi me'a na'e tohi 'e Pita 'o kau ki he maama fakalaumālié.

'Oku 'i ai 'etau totonu taki taha ke ma'u fakahā fakatāutaha. Mahalo ko 'etau ma'u'anga tokoni taupotu taha pē ki heni ko e folofolá. Na'e fai 'e ha palōfesa 'i BYU e talanoa ko 'ení kau ki ha fefine na'e tataki 'e he Laumālié lolotonga 'ene ako e folofolá. Na'e pehē 'e he palōfesá:

“Na'e tataki ha fefine 'e taha ke ne ako ke ongo'i e le'o 'o e Laumālié lolotonga 'ene lau e folofolá. Na'e ako'i ia ke ne tū'ulutui 'o lotu, ke ne fakamālō ki he'ene Tamai Hēvaní koe'uhí ko e folofolá, ke ne kole ke 'iate ia ma'u pē 'a e Laumālié lolotonga 'ene lau folofolá, pea ke ne fakahā ki he 'Eiki e me'a na'á ne fie ma'u mei he folofolá he 'aho ko iá—na'á ne fie ma'u ke tali mai ha fehu'i 'e taha, pe ko hano tataki ia 'i ha'ane fetu'utaki mo ha taha, pe ko hano fakapapau'i mai ha'ane fili 'e fai. Te ne toki fakaava hake 'ene folofolá 'o kamata lau. Ne fuoloa si'i pē 'ene laukongá kuo fakahā ange 'e he Laumālié 'a e tali na'á ne fekumi ki aí. 'I he'ene fakahoko faka'aho ko ia 'o e fai e ngaahi fehu'i mo ma'u e ngaahi tali mei he folofolá mo e Laumālié, na'e tupulaki ai pē 'ene ongonogofua ki he ngaahi fanafana 'a e Laumālié—pea na'á ne 'ofa lahi he folofolá.”

“Kuó u fakamatala e me'a na'á ne fai ki ha ní'ihí kehe 'a ia ne nau feinga ke 'ahí'ahí'i e me'a tatau pē; na'e fakafakatofo hono ngaahi olá. Na'e veteki e ngaahi palopalema kotoa, 'o kamata pē mei he ngaahi palopalema fakapa'angá 'o a'u ki he ngaahi vā fetu'utakí. Pea 'i he'enu fakahoko 'ení, na'e tupulaki ai pē 'a 'enu malava ke ongo'i e le'ó 'o e Laumālie Mā'oni'oni' (Wendy L. Watson, "Let Your Spirit Take the Lead," 'i he, *The Power of His Redemption: Talks from the 2003 BYU Women's Conference* [2004], 326).

Kuó u 'ofa mo fakafalala foki ki he folofolá 'i he'eku mo'uí. 'Oku nau mahu'inga lahi hake kinautolu 'i he koulá kiate au. 'Oku 'ikai ke faingofua ma'u pē 'eku ma'u ha ngaahi talí, ka 'oku ma'u ia. 'I he taimi 'e ní'ihí 'oku hoko mai ia 'i he ongo'i 'o e nonga mo fiemālie lolotonga 'eku talitali ke mahino kiate au e finangalo 'o e 'Eikí pe ko 'Ene taimí. 'I he'eku hoko ko ha fa'e kei talavou', na'e fakalotolahi'i 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo e kau fefine 'o e Siasí ke nau " hoko ko e kau ako 'o e folofolá" ("The Role of Righteous Women," *Ensign*, Nov. 1979, 102). Kapau na'e lahi e taimí, na'e lava ke u talaatu ha ngaahi founa lahi na'e tokoni'i ai au 'e he'eku muimui ki he'ene akonakí 'i hoku fatongia fakafa'eé. Kapau te mou sio 'i he'eku tohi folofolá, te mou vakai kuó u hiki e hingoa 'o 'eku fānaú 'i he tafa'aki 'o ha ngaahi kupu'i folofola lahi 'a ia ne u 'ilo 'i he fakahā na'e fie ma'u ke u vahevahe mo kinautolu.

Kuo pehē pē mo hono tāpuekina au 'e he ngaahi folofola 'a e 'Eikí' i he'eku ngāue he Siasí. 'I hono 'uluaki uiui'i au ke u hoko ko e palesiteni 'o e Kau Finemuí, ne u fekumi ki he folofolá. Ne u fekumi ke fakafiemālie'i mo fakahinohino au tupu mei he'eku ongo'i ta'e fe'ungá mo 'eku ongo'i lōmekina 'i ha fatongia ne fu'u lahi ange ia 'i he me'a ne u malavá. Na'e 'omi 'e he ngaahi talanoa ki he kau palōfita mo e kau taki na'a nau ongo'i ta'e fe'unga 'i honau ngaahi uiui'i 'a e nonga mo ako'i au ke u 'ilo'i 'oku fakamaama 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'okú Ne uiui'i.

Na'e pehē 'e he palōfita ko 'Īnoké: "Ko e hā kuó u 'ilo ai 'a e 'ofá 'i ho 'aó, ka ko e tamasi'i pē au, pea 'oku fehí'a 'a e kakai kotoa pē kiate au; he 'oku fa'a tō'ohi 'eku leá; ko ho'o tamaio'eiki au koe'uma'ā?

"Pea folofola 'a e 'Eikí 'o pehē kia 'Īnoke: 'Alu atu, 'o fai 'o hangē ko 'eku fekau kiate koé. . . . Fakaava ho ngutú, pea 'e fakafonu ia, pea te u foaki kiate koe ha ngaahi lea" (Mōsese 6:31–32). Na'e ongo'i 'e Mōsese 'ene ta'e fe'ungá, pea na'e tala'ofa ange 'e he 'Eikí, "Pea

ko au, te u 'i ho ngutú, ke ako kiate koe 'a ia te ke lea 'akí" (Ekesōtosi 4:12). Pea na'e ma'u 'e Selemaia 'a e tāpuaki ko 'ení: "Pea 'oua na'á ke manavahē he. . . . 'oku ou 'iate koe ke fakamo'ui koe. . . [Pea] 'oku ou 'ai 'eku ngaahi leá ki ho ngutú" (Selemaia 1:8–9).

'I he'eku ako e folofolá, na'e fakafiemālie'i au 'e he ngaahi tala'ofa na'e fai ki he Fakamo'uí. Ne u ongo'i na'e fakataumu'a mai 'e he Tamai Hēvaní ke u fakatatau e ngaahi tala'ofa ko iá kiate au 'i he'eku fiema'u. "Kuo foaki kiate au 'e he 'Eiki [ko e 'Otuá] 'a e 'elelo 'o e potó, koe'uhí ke u 'ilo ke lea 'aki ha lea 'i he kuonga totonu kiate ia 'oku vaivaí" ('Īsaia 50:4). Na'e taki au 'e he potufolofola ko 'ení ki ha potufolofola 'e taha kuó u 'ai ke hoko ko 'eku kaveinga. "He te u foaki kiate kimoutolu 'a e ngutu mo e poto, 'e 'ikai fa'a tali pe ta'ofia 'e homou ngaahi filí kotoa pē" (Luke 21:15). Ko e 'aho kotoa pē 'i he ta'u 'e tolu kuo hili, kuó u lotu ai ke u ma'u 'a e ngutu mo e poto. Ko e holi lahi taha ia 'a hoku lotó pea ko e tafa'aki ia ne u ongo'i ta'e fe'unga taha ai) ke 'ilo'i e me'a na'e finangalo e 'Eikí ke u ako'i—ke u ma'u 'a e potó hili ko iá peá u ma'u e ngaahi lea ke fakahoko 'aki e pōpoaki ko iá—ke u ma'u ha ngutu. Ne u ma'u 'i he folofolá 'a e fakahā fakatāutaha kuó ne fakahinohino mo fakafiemālie'i au 'i he uiui'i ni. 'Oku totonu ke "lahi hake 'a e holi. . . . [ki he ngaahi folofola 'a e 'Otuá]. . . 'i he holi ki he koulá. . . . [pea] hu'amēlie lahi hake. . . . 'i he honi'" 'i he'eku mo'uí (Saame 19:10).

'Oku Tāpuekina Kitautolu 'e he Folofolá 'Aki 'a e Fakamo'oni

Ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga taha 'oku ma'u 'e kitautolu kāingalotu 'o e Siasí, ko e folofola 'o onopōnī 'a ia ko ha toe fakamo'oni 'e taha ko Sīsū 'a e Kalaisí, pea 'okú ne toe fakafoki mai 'a hono kakato 'o e ngaahi tokāteline 'o 'Ene ongoongolelé. Kuo pou-pou'i kitautolu 'e hotau kau palōfita taki taha 'i he ngaahi 'aho kimui ní ke tau lau e Tohi 'a Molomoná pea mo'ui 'aki hono ngaahi akonakí, pea 'oku 'omi ai mo e tala'ofa te tau ma'u ha ngaahi tāpuaki lahi 'i he'etau ngaahi mo'uí.

Mahalo kuo tau 'ilo'i kotoa na'e kole mai 'a Palesiteni Hingikeli 'i 'Aokosi ke lau pe toe lau 'e he mēmipa kotoa pē 'o e Siasí e Tohi 'a Molomoná ke 'osi ki he'etau fakamanatu ko ia he faka'osinga 'o e ta'u ní e ta'u 200 hono fā'ele'i 'o Siosefa Sāmitá. 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga ne kole mai ai hotau palōfitá ke tau fai 'ení? Ko e hā hono 'uhingá? 'Oku totonu ke tau taki

taha fehu'i hifo pē kiate kitautolu: Ko e hā e me'a 'oku fie ma'u ke u akó? 'E anga fēfē ha'aku fakalalakaká? Ko e fē tafa'aki 'oku ou fie ma'u tokoni ai? Te tau 'ilo ai e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi fie ma'u fakatātaha ki hono lau ko 'eni e Tohi 'a Molomoná. Pea na'e tala'ofa mai leva 'e Palesiteni Hingikelī " . . . 'e hoko mai ki ho'o mo'u'ui pea ki homou 'apí ha konga lahi ange 'o e Laumālie 'o e 'Eikí, ha tukupā 'oku mālohí ke 'a'eva 'o talangofua ki He'ene ngaahi fekaú, pea mo ha fakamo'oni mālohi ange ki he mo'oni mo e mo'ui 'a e 'Alo 'o e 'Otuá" ("Ko Ha Fakamo'oni Mālohi mo Mo'oni," Liahona, 'Aokosi 2005, 3).

'Oku ō fakataha pē e Laumālie 'o e 'Eikí mo e Tohi 'a Molomoná. Na'e mamata tonu hoku ongo kaume'a ko Uilifooti mo Kataline 'Enitasoni 'a ia ne na hoko ko e palesiteni fakamisiona 'i Kuatalahala, Mekisikou, ki he ngāue 'a e laumālie 'o e Tohi 'a Molomoná. Lolotonga e ta'u faka'osi 'ena ngāue, na'e ongo'i 'e Sisitā 'Enitasoni ke ne ako'i pē 'ene fānau tangata 'e toko tolú 'i 'api kae 'ikai 'i ha 'apiako 'a e pule'angá. Neongo ia, na'á ne fie ma'u tokoni 'i hono ako'i 'o e lea faka-Sipeiní kiate kinautolú. Na'á ne lotua ke ma'u ha faiako 'e fe'ungá. Na'e tataki ia kia 'Ema 'Enisinasi 'a ia ne faiako 'i ha ta'u 'e 20 pea na'á ne toki hiki mai ki he kolo fo'ou'ui ni. Na'e ha'u tu'o ua 'a 'Ema 'Enisinasi he uike 'o ako'i e fānau tangatá ni.

'I ha 'osi ha uike 'e tolu 'o e ta'u faka'akó ni, na'e fakatokanga'i hake 'e Sisitā 'Enitasoni na'á ne fakangāue'i ha tokotaha 'e ngalingali 'e fie ako lahi ange ki hotau Siasí. Ko ia na'á ne fakamatala kiate ia kau kia Siosefa Sāmita mo e Tohi 'a Molomoná. Na'e fakakaukau leva 'a Sisitā 'Enitasoni ke fakahoko e ako lea faka-Sipeini 'ene fānau mei he Tohi 'a Molomoná. Na'e lau e fānau tangatá ni mei he folofolá 'i he lea faka-Sipeiní 'i he taimi kotoa pē na'e 'alu ange ai 'enau faiakó. Hili ko iá na'e fekau leva ke fai ange 'e he faiakó ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo 'enau laukongá pea ke nau tali 'ene ngaahi fehu'i 'i he lea faka-Sipeiní. Lolotonga e ako 'e he fānau tangatá ni e lea faka-Sipeiní, 'oku ako ai pē mo 'Ema 'Enisinasi ki he Tohi 'a Molomoná.

'I he 'osi 'a e Kilisimasí, na'e ha'u 'a 'Ema 'Enisinasi kia Sisitā 'Enitasoni pea kamata ke ne tangi. Na'á ne loto ke fakahā ange ki ai 'a e me'a na'e hokó. Na'á ne pehē ko e taimi kotoa pē na'e lau ai e fānau mei he Tohi 'a Molomoná, na'á ne sio 'oku maamangia honau fofongá. Ko 'enau tāpuni'i pē 'enau ngaahi tohí, kuo mole atu e māmá. Na'á ne talaange na'e ma'u 'e hono tokoua 'okú na nofó ha tatau 'o e Tohi 'a

Molomona he ta'u 'e 11 kuo hilí, ka kuo te'eki pē ke ne lau ia. Na'e fakatupu 'e he me'a faikehe ko 'eni na'e hokó 'ena fekumi 'i he'ena tuku'anga tohí ki he tohi ko 'eni kuo efuá. Na'á na fie ma'u ke na 'ilo'i tonu pē pe ko e hā e maama ko 'eni na'e ha'u mei he tohí ni. 'Oku ou 'ilo fakapapau 'oku mou 'osi lava pē ke tala e toenga 'o e talanoá. Na'á na kamata lau e Tohi 'a Molomoná peá na loto ke ako'i kinaua 'e he kau faifekaú. Hili pē ha uike 'e ua mei hono ako'i ange 'o e lēsoni 'uluakí, na'e papitaiso kinaua.

Ko 'Eku Fakamo'oni

Kuo tala'ofa mai 'aki 'e Palesiteni Hingikelī kiate kitautolu e maama tatau pē 'i ha'atau lau e Tohi 'a Molomoná. Kuó u toe lau e Tohi 'a Molomoná he ngaahi uike kuo hilí. Kuó ne hanga 'o toe fakamāfana'i ha fakamo'oni 'i hoku lotó ko Sīsū Kalaisí ko e Huhu'i ia 'o māmaní. 'Oku meimei ke fakamo'oni kiate Ia 'a e veesi kotoa pē. Na'e pehē 'e Palesiteni Poiti K. Peek, "'Oku laka hake 'i he ngaahi veesi 'e 6,000 tupu he Tohi 'a Molomoná, 'oku fakamatala 'ata'atā pe kiate Ia" ('i he Conference Report, Apr. 2005, 8; pe *Ensign*, May 2005, 8–9).

Na'e hanganaki mai kiate Ia e kakai 'i he Tohi 'a Molomoná mo e 'amanaki lelei ki He'ene huhu'i, pea na'a nau vakai ki mui ki he fa'ifa'itaki'anga 'o 'Ene mo'u'ui mo e huhu'i 'o e pekiá 'i he 'amanaki ki He'ene Fakalelei. Ki mu'a 'aupito pea toki 'alo'i 'a Kalaisí, na'e tohi 'e Sēkope 'o pehē: "'Okú ke tui koā kia Kalaisi? Vakai, 'oku ou pehē kiate koe, kuo 'ikai ke tohi pe kikite'i 'e ha toko taha 'o e kau palōfitá ta'e te nau lea 'o kau ki he Kalaisi ko iá" (Sēkope 7:10–11). Pea hili e hā'ele mai 'a Kalaisí, ne tohi 'e Molomona 'o pehē, "Pea ko e ngaahi me'a 'oku tu'u 'i he 'ū lau'itohi koulá ni 'oku mālie ia kiate au, koe'uhí ko e ngaahi kikite ki he hā'ele mai 'a Kalaisí; pea 'oku 'ilo'i 'e he'eku ngaahi tamá kuo hoko ha ngaahi me'a lahi 'o e ngaahi me'a ko iá" (Ngaahi Lea 'a Molomona 1:4). Ko ha toki 'ilo lahi mo fakaofa ia ke tau mamata ki ai. 'I he'eku lau, na'á ku 'ilo'i na'e kātaki'i 'e he kakai e mamahí mo e faingata'á pea ikuna'i e angahalá mo e 'ahi'ahí koe'uhí ko 'enau tui kia Kalaisi mo 'Ene Fakalelei. 'Oku ou 'ilo ko Sīsū 'a e Kalaisi mo'u'ui. Kuó u ongo'i ke u hiva'aki e hiva 'o 'Ene 'alo'ofa huhu'i (vakai, 'Alamā 5:26).

'I he'eku toe lau ko 'eni 'a e Tohi 'a Molomoná, na'e kamata ke u fakatokanga'i hono mahu'inga 'o e 'ū lau'i peleti—'a e 'ū lau'i peleti palasá, 'ū lau'i peleti koula 'e 24, mo e fakamatala ki he kakai Nifái na'e

tohi 'i he 'ū lau'i peleti lalahi mo e iki. Na'á ku 'ilo'i na'a nau mahu'inga ange kinautolu 'i he koulá kia Lihai mo hono ngaahi hakó. 'Oku fakaafe'i kitautolu 'e 'Alamá ki hono 'apí, hangē ko ia 'oku ou faka'amu ne u fakahoko he pōní, peá ne tuku ke tau fanongo ki he'ene ngaahi akonaki ki hono foha ko Hilamaní. 'Okú ne fakamatala kiate ia hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai e ngaahi fakamatala taki taha ko 'ení. 'Oku 'ikai ngata 'i he'ene tuku kiate ia 'a e fatongia mamafa 'o hono tokanga'i 'o e 'ū peleti pea hokohoko atu e tohi 'i ai ka ke toe akonaki 'aki foki e ngaahi mo'oni 'oku hiki 'i ai. Na'á ne pehē, "He 'oku mo'oni tatau hono 'omi 'e he me'a fakahinohinó ni [a e Liahoná] 'a 'etau ngaahi tamaí ki he fonua 'o e tala'ofá 'i he fou 'i he'ene fakahinohinó, pea mo hono 'ave 'a kitautolu 'e he ngaahi folofola 'a Kalaisí mei he tele'á ni 'o e mamahí ki ha fonua 'o e tala'ofá 'oku fu'u lelei ange" ('Alamá 37:45).

Kuó u 'osi ma'u e ngaahi tāpuaki ko ia ne tala'ofa 'aki 'e Palesiteni Hingikelií—ko hono ma'u 'o toe lahi ange e Laumālié, 'a e loto 'oku holi ke fakatomala pea 'a'eva 'i he faivelenga mo e talangofua lahi ange, pea mo ha fakamo'oni ki he mo'oni 'oku mo'ui e 'Alo 'o e 'Otuá. 'Oku ou lotua ke mou faka'aonga'i e

taimi ko 'eni 'oku mou kei talavou ai ke mou kei-nanga 'i he folofolá, ke mou kamata ha 'ulungāanga te mou muimui ai 'i hono kotoa 'o ho'omou mo'ui, ke mou fakaafe'i e fakahā fakatāutahá 'o fakafou mai 'i he folofolá, mo e ako e tokāteline 'a Sīsū Kalaisí.

“Oku ou 'ofa 'i he 'Eiki. 'Oku fiefia hoku laumālié 'iate Ia.” (John Tanner, “I Love the Lord” [Jackman Music Corp., 2000], 2; vakai foki ki he 2 Nīfai 4:15–16). Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e Tamai Hēvaní pea 'oku fe'unga 'Ene 'ofá ke Ne folofola mai ai kiate kitautolu 'o fakafou 'i He'ene ngaahi tohi folofolá. 'Oku ou fakamo'oni fakataha mo Nīfai “Oku fiefia 'a hoku lotó 'i he ngaahi folofolá” (2 Nīfai 4:15). Kuo fakamālohia 'e he ngaahi folofolá 'a 'eku fakamo'oní, akonekina au he ngaahi mo'oní, fakahinohino hoku halá, mo fakafiemālié'i hoku ngaahi mamahí —'o hangē ko ia 'oku ou 'ilo te nau fai ma'aú. “Kuo valokia ai foki [mo au]: pea 'i [he'eku] tauhi ki ai, . . . 'oku lahi [e] totongi [kuó u ma'ú]” (Saame 19:11). 'Oku totonu “ke lahi hake 'a e holi ki ai. . . 'i he holi ki he koulá, 'io, 'i he koula lahi mo lelei; [pea] hu'amelia lahi hake ia 'i he honí mo hono to'i 'o e honí” (Saame 19:10). 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.